

СУТНІСТЬ, ЗМІСТ І РАМКИ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ В ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИЦІ УПРАВЛІННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНИМ РОЗМАЇТТЯМ: КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ВИМІР

THE ESSENCE, CONTENT AND FRAMEWORK OF MULTICULTURALISM IN THE THEORY AND PRACTICE OF MANAGING SOCIO-CULTURAL DIVERSITY: A CONCEPTUAL DIMENSION

Филик О.З.,

*доктор філософії з політичних наук,
доцент кафедри менеджменту та соціально-гуманітарних дисциплін
Львівської філії Європейського університету*

У статті охоплено, впорядковано та систематизовано, а вже на цій підставі і концептуалізовано сутність, зміст та рамки мультикультуралізму в теорії і практиці управління соціокультурним розмаїттям. Це зроблено на тлі виділення і пояснення відмінностей мультикультуралізму від інших підходів до управління соціокультурним розмаїттям, а також одночасно як загальнотеоретично, так і значною мірою емпірично й враховуючи практику низки країн. Наголос у дослідженні зроблено на тому, щоб врешті-решт означити рамки феномена мультикультуралізму і відмежувати його від явища мультикультурності, оскільки це вкрай важливо у контексті розмов про управління соціокультурним розмаїттям чи тією ж самою мультикультурністю. Аргументовано, що мультикультуралізм неодмінно треба розглядати як складну та багатогранну концепцію, оскільки вона може і повинна бути потрактована як двостороння, інклюзивна та мультиплікативна за своєю сутністю. Простежено, що успіх чи невдача мультикультуралізму як підходу до управління соціокультурним розмаїттям завжди залежать від різних чинників, а тому важливо враховувати, що мультикультуралізм не надає вичерпної моделі для всіх суспільно-політичних ситуацій. Разом із цим, виявлено, що одним із наслідків мультикультуралізму як опції інтеграції постіммігрантських груп і меншин є перетворення таких важливих аспектів, як національна ідентичність і громадянство. В цілому обґрунтовано, що мультикультуралізм як підхід щодо управління соціокультурним розмаїттям та концепція сприяння інтеграції має «полісемічний» характер і його тлумачення є досить різноманітним. Інакше кажучи, ідея мультикультуралізму має мінливу чи навіть «хамелеонську» природу і структуру, яка дозволяє одночасно приймати і відхиляти її в різних ситуаціях та при обговоренні, однак ускладнює дослідження та систематизацію мультикультуралізму як адаптаційного засобу держави та/або домінуючих груп у ній для взаємодії з групами та культурами меншин.

Ключові слова: соціо-культурне розмаїття, управління соціо-культурним розмаїттям, мультикультурність, мультикультуралізм.

The article comprehensively, systematically and coherently addresses and conceptualizes the essence, content and framework of multiculturalism in the theory and practice of managing socio-cultural diversity. This is done against the backdrop of distinguishing and explaining the differences between multiculturalism and other approaches to managing socio-cultural diversity, both theoretically and empirically, as well as taking into account the practices of various countries. The emphasis of the study is placed on ultimately defining the boundaries of the phenomenon of multiculturalism and distinguishing it from the concept of multiculturality, as this is crucial in the context of discussions about managing socio-cultural diversity or the very idea of multiculturality. It is argued that multiculturalism must necessarily be considered a complex and multifaceted concept, as it can and should be interpreted as inherently two-sided, inclusive and multiplicative. It is observed that the success or failure of multiculturalism as an approach to managing socio-cultural diversity always depends on various factors, so it is important to recognize that multiculturalism does not provide a comprehensive model for all socio-political situations. Furthermore, it is revealed that one of the consequences of multiculturalism as an option for integrating post-immigrant groups and minorities is the transformation of crucial aspects such as national identity and citizenship. In conclusion, it is proved that multiculturalism as an approach to managing socio-cultural diversity and the concept of promoting integration have a «polysemic» nature, and their interpretations are quite diverse. In other words, the idea of multiculturalism has a variable or even «chameleon-like» nature and structure, which allows it to be simultaneously accepted and rejected in different situations and discussions. However, this complexity complicates the study and systematization of multiculturalism as an adaptation tool for the state and/or dominant groups within it to interact with minority groups and cultures.

Key words: socio-cultural diversity, management of socio-cultural diversity, multiculturality, multiculturalism.

Постановка проблеми. Політична історія, теорія і практика виявляють, що існує декілька базових типів і підходів до управління соціокультурним розмаїттям у світі. Серед них особливого місця, починаючи із другої половини ХХ століття, а то й раніше – після Другої світової війни, – набув підхід мультикультуралізму як своєрідного дво-

стороннього суспільно-політичного пристосування між різного роду меншинами (передусім іммігрантськими) та титульною більшістю в тій чи іншій країні. Спочатку це явище зайняло частину простору, який раніше відводився головним чином для робітничих класів, але водночас породило значну кількість інтелектуальних, академіч-

них і політичних питань та викликів, особливо крізь призму поступового розвитку цього явища. Основна причина полягає у тому, що сучасний світ характеризується наявністю різних культур, які часто співіснують в одній країні. Відповідно, від моменту свого виникнення та впровадження у різних країнах світу мультикультуралізм розумівся та оцінювався по-різному. Спочатку і в більшості країн його сприймали як особливості навчання дітей з постколоніальних країн у школах колишніх метрополій. Саме тому розуміння мультикультуралізму передбачало процес «розширення шкільної програми» й інші інституційні зміни. Однак з часом ця концепція почала охоплювати більший спектр ідей, визначаючи мультикультуралізм як засіб задоволення соціокультурних потреб і можливостей різних маргіналізованих груп у різних сферах суспільного життя. І це не кажучи про той факт, що в деяких країнах мультикультуралізм сприймався навіть ширше, зокрема як інструмент гарантування конституційних прав і навіть визначення нації. У підсумку, це призвело до ситуації, коли термін «мультикультуралізм» в різних країнах і навіть теоретично почав визначати політичну адаптацію з боку держави та домінуючих груп до всіх інших культур різних невідомуючих груп, з особливим акцентом на расі, етнічній приналежності, національності, релігії тощо. Все це, як ретроспективно, так і поточно, ставить на порядок денний питання про сутність, зміст і рамки мультикультуралізму в теорії та практиці управління розмаїттям.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Тематика мультикультуралізму та його особливостей і рамок доволі досліджена у політичній науці та культурології, починаючи з другої половини, але головно кінця ХХ століття. Це можемо бачити в надзвичайно широкому масиві наукових доробків за авторством величезного масиву вчених, з-поміж яких найбільш знаковими та дуже цитованими є такі, як Б. Баррі [1], С. Вертовец [2], Р. Ешкрофт і М. Бевір [3], К. Йопке [4], В. Кимлічка [5–7], А. Ладен та Д. Овен [8], Т. Модуд [9–13], Б. Парех [14; 15], Ф.-О. Радтке [16; 17], Дж. Рекс [18; 19], Ч. Тейлор [20], К. Фернандес [21] й інші. Вони пропонують колосальний по потенціалу матеріал з приводу того, чим є та не є мультикультуралізм у сучасному світі. Однак навіть попри це, сучасній політичній науці й досі бракує цілісного чи систематизованого уявлення про те, як загальнотеоретично та практично доцільно концептуалізувати і зводити до спільного знаменника сутність, зміст та рамки мультикультуралізму в теорії та практиці управління соціокультурним розмаїттям. Це особливо відчутно на тлі колосальної кількості напрацювань, якими збагачена політична наука за останні понад півстоліття, а тому ця ситуація неодмінно потребує впорядкування.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Відповідно, основною ціллю представленої статті є охоплення, впорядкування та систематизація, а на цій підставі і концептуалізація сутності, змісту і рамок мультикультуралізму в теорії та практиці управління соціокультурним розмаїттям, в тому числі на тлі виділення та відмінностей від інших підходів до управління соціокультурним розмаїттям. Таке завдання запропоновано розв'язати одночасно як загальнотеоретично, так і значною мірою емпірично – враховуючи практику низки країн світу. Приціл робиться на тому, щоби врешті-решт означити рамки мультикультуралізму й відмежувати його від мультикультурності, адже це вкрай важливо у контексті розмов про управління соціокультурним розмаїттям чи тією ж самою мультикультурністю.

Виклад основного матеріалу дослідження. Огляд наявної літератури дає всі підстави стверджувати, що етимологічно і на початковому етапі свого виникнення термін «мультикультуралізм», як зазначає Н. Глейзер у своєму дослідженні «Ми всі мультикультуралісти» від 1997 року [22], з'явився в 1941 році у газеті «New York Herald Tribune Books». Проте інші вчені вважають, що цей термін спочатку виник у Швейцарії в 1957 році, зокрема для опису мультикультурної структури країни, в якій розмовляють щонайменше чотири мовами і існує декілька різних релігій. З часом, особливо в 60–70-х роках ХХ століття в таких країнах, як Канада й Австралія, а також певною мірою у Великій Британії і США (а потім і в інших країнах світу, включаючи європейські країни в 80-х роках ХХ століття), термін «мультикультуралізм» набув дещо іншого сенсу і став позначати багатокультурну державу, яка приймає та поважає культури іммігрантів [3; 10]. Це було особливо актуально, оскільки імміграція в ці країни поставила під сумнів концепцію моно- чи бікультуралізму, яка переважала раніше. Адже велика кількість іммігрантів прибула з інших країн і регіонів світу, зокрема таких, як Латинська Америка, Азія, Африка і Карибський басейн. Поступово до цього переліку додалися країни, які колись були емігрантськими, однак стали переважно іммігрантськими, такі як Греція, Ірландія, Іспанія, Італія, Німеччина, Португалія та багато інших. Як наслідок, у 70–80-х роках ХХ століття термін «мультикультуралізм» став широко вживаним й обговорюваним поняттям, яке почало включати парламентські дебати, політичні маніфести, риторику лідерів етнічних груп, логіку місцевого самоврядування, наукові дослідження, ЗМІ тощо [2]. Також поняття стало предметом навчальних програм щодо мультикультурної освіти. У доповнення, мультикультуралізм навіть постав ключовим поняттям у різних професійних галузях, включаючи освіту, медицину, журналістику, соціальну роботу та поліцію, й відтак став

предметом громадянських і політичних дискусій та регулювання державних програм.

З цього приводу сьогодні (й еволюційно) можна констатувати, що концепція мультикультуралізму, особливо в політичній теорії, взаємодіє з ідеєю ціннісного плюралізму і, в певному розумінні, реагує на теорію дистрибутивної справедливості, яка була переважаючою в першій половині ХХ століття. Річ у тому, що прихильники мультикультуралізму, розглядаючи його як соціально-політичне явище та об'єкт академічних дискусій, завжди виходили з необхідності захисту не лише соціально-економічних прав людини та громадянина, однак й раціональності та ціннісного різноманіття. Тобто, їм було вкрай важливо захищати права громадян та меншин, не обмежуючись лише класовими конфліктами. Натомість вони акцентували увагу на відмінностях й ідентичності різних соціальних груп [10], враховуючи позицію, що мультикультуралізм базується на аналізі людської природи та культури, які визнають внутрішню цінність соціокультурного розмаїття, розглядаючи його як щось більш фундаментальне, аніж просто ідею і практику пристосування меншин до наявних життєвих умов [15].

Навпаки, в академічних колах і на політичній арені спершу виникла опозиція до такого розуміння мультикультуралізму, а тому цей підхід був не лише об'єктом критики, але й викликав заперечення [3]. Із розвитком та інституціоналізацією самого мультикультуралізму і політики, яка його втілювала, почалася ще більша критика цього явища [10]. Основною тезою критиків було те, що не всі вчені та політики погоджуються із концепцією «культурних груп» як ключового аспекту мультикультуралізму. Вони наголошували, що соціальні групи завжди мають внутрішні відмінності, які включають у себе ієрархію, гендерну нерівність та суперечності в поглядах. Тому культура є динамічною і постійно піддається впливам, змінам і змішуванням. Ці ідеї лягли в основу теоретичної та практичної критики мультикультуралізму, особливо як несумісного з концепцією «трансцендентного» або «універсального» громадянства і явища, шкідливого для національної безпеки, зокрема в політичному контексті європейських країн на початку ХХІ століття, особливо після подій «11 вересня» і критики мультикультуралізму з боку деяких європейських лідерів з 2010–2011 років та надалі [3; 4; 10].

Усе це безперечно мало принаймні два основні наслідки. По-перше, це виділення феномена та наступне створення політики мультикультуралізму у світі. По-друге, це зумовлення швидкої та початкової різноманітності та складності феномена мультикультуралізму, причому як у теоретичних, так і в політичних дискусіях. Це відбулось на тлі таких (паралельних) явищ та процесів, як

інтеграція, асиміляція, акультурація, соціальний діалог, секуляризм і глобалізація тощо, у різних країнах і регіонах. Наприклад, у Північній Америці феномен мультикультуралізму охопив окремі національні групи з територіальними претензіями або окремі групи всередині багатонаціональної держави, а не етнокультурні групи в одноетнічній державі [5]. У Європі же, натомість, це передусім міграційні або іммігрантські групи, які виступили як функціональні меншини і частини так званої «політики ідентичності», а також спрямована на них державна політика і суспільне ставлення [20; 23; 24]. Крім того, майже зразу після свого винайдення мультикультуралізм став предметом академічних та політичних дискусій, зокрема стосовно того, чи він є ефективним інструментом вирішення проблем культурного розмаїття й інтеграції іммігрантів.

У контексті академічного і політичного дискурсу виникла особливість того, що сучасний мультикультуралізм сприймається різними підходами і позначається такими різними термінами та ярликами, як «політика ідентичності», «політика визнання», «політика різниці», «політика плюралізму» і так далі. Всі ці терміни спільні у тому, що вони відображають підхід мультикультуралізму, який передбачає наголос на пристосуванні держави або більшості до прав й інтересів меншості чи різних меншин, а не на придушенні культурного розмаїття шляхом обмеження прав меншин [21]. Окрім того, мультикультуралізм та політика, яка пов'язана з ним, прямо ґрунтуються на ідеях підтримки і важливості збереження етнокультурного розмаїття [25]. Саме тому цей підхід визнається важливим для суспільства, яке розуміє і поважає наявні відмінності між культурними меншинами та групами суспільства, зокрема головно засобами відмінного ставлення до них.

Згідно з деякими теоретиками, важливо розуміти, що мультикультуралізм не відкидає ліберальні цілі рівності та свободи. Натомість він представляє різний підхід до того, як досягти цих цілей у різних суспільствах. Мультикультуралізм, відтак, пропонує диференційований підхід до груп як доповнення чи іноді заміну рівного ставлення до окремих осіб [21]. З іншого боку, традиційний ліберальний підхід до культур полягає в розгляді їх як добровільних асоціацій, що підкреслює суб'єктивний характер культурної ідентичності [26]. Суперечності та критика феномена мультикультуралізму виникають із протистояння комунітарних уявлень про культуру й ідентичність, з одного боку, і ліберальних принципів індивідуальної автономії та нейтралітету держави, з іншого боку. В результаті мультикультуралізм інколи не є послідовним і може сприяти роз'єднанню в державах та суспільно-політичних спільнотах. Таким чином, предметом критики мульти-

культуралізму стає зовнішня критика лібералізму, зокрема у спробі знайти відповіді на питання про те, «що не так з лібералізмом» та «як і чому лібералізм повинен враховувати культурне розмаїття» [3; 8]. У цьому контексті, викликом мультикультуралізму постає боротьба із дискримінацією меншин, котрі прагнуть жити відповідно до ліберальних принципів [21].

Треба відзначити й те, що мультикультуралізм виявляє різноманітні аспекти у різних академічних галузях, таких як соціологія, політична філософія, політична теорія тощо. Так, у соціології мультикультуралізм може розглядатися як синонім етнічного або культурного плюралізму, коли різні етнічні групи співпрацюють і взаємодіють між собою, зберігаючи свою ідентичність. Це може включати в себе об'єднання різних етнічних громад на одній території або ж існування багатьох культурних традицій у межах однієї країни. В соціології мультикультуралізм також розглядається як результат природного або штучного процесу контрольованої імміграції, яка відбувається у великому або малому масштабі. З іншого боку, у політичній філософії та політичній теорії мультикультуралізм зосереджений на способах реагування держави і суспільства на культурні й релігійні різниці серед різних соціальних груп. У цьому контексті мультикультуралізм часто розглядається через призму таких поширених понять, як «політика мультикультуралізму», «політика ідентичності», «політика відмінностей», «політика визнання» й інші [1; 23; 27; 28]. Крім того, у політичній науці мультикультуралізм також стосується питань економічних інтересів та політичної влади, особливо у контексті процесів, таких як колонізація, імміграція, глобалізація та культурна інтеграція. Внаслідок цього мультикультуралізм часто стає предметом ідеологізації та політизації.

Це явно свідчить про різноманітність підходів до визначення та розуміння терміна «мультикультуралізм» і його різних похідних у соціальних науках. Саме тому в академічних колах досі немає загальноприйнятого «жорсткого» визначення цього поняття. Деякі дослідники, такі як автори «Словника канадського політичного процесу», обмежують мультикультуралізм поняттям «політики ліберального уряду Канади в 70-х роках ХХ століття, яка була продовжена урядом Консерваторів» [29, с. 184–185], але це визначення не містить теоретичних узагальнень про аналітичну категорію. Інші соціологи розглядають мультикультуралізм як систему вірувань і поведінки, що визнає та поважає різні соціокультурні групи в організації або суспільстві. Це більш теоретизований підхід, який розглядає мультикультуралізм як ідеологію, дискурс, сферу політики, практику [30, с. 144]. Тому мультикультуралізм концептуально часто розуміють як логіку й інструмент міжгрупової співпраці,

які спрямовані на підтримку специфічної культури та забезпечення індивідів й груп змогою брати рівну участь у всіх сферах соціального життя. Врешті-решт, у комунікаційній теорії мультикультуралізм сприймається як емпірична й описова характеристика соціокультурного розмаїття суспільства, його поліетнічність та багатонаціональність. Своєю чергою, історики вивчають історичне походження, соціальну динаміку й структурні взаємозв'язки різних етнолінгвістичних і конфесійних груп у єдиному суспільстві та виділяють чотири типи мультикультурних суспільств: імперії, багатонаціональні суспільства, постнаціональну поліетнічність і колоніальну зону. Насамкінець, соціологи теж відмічають два основних підходи до розуміння мультикультуралізму – мультинаціоналізм і поліетнічність [5].

Ураховуючи цю різноманітність підходів стосовно визначення та розуміння мультикультуралізму, можна стверджувати, що це поняття дійсно є надзвичайно багатограним і складним у теоретичному та практичному контекстах [2; 3]. Його різноманітні компоненти охоплюють різні аспекти суспільства та політики. Саме тому сьогодні мультикультуралізм можна розглядати з різних точок зору, за основу беручи такі індикатори як: 1) демографічний аспект (включає в себе базовий демографічний опис суспільства, що враховує етнічний, культурний і релігійний склад населення, а тому мультикультуралізм відображає розмаїття суспільства в цьому контексті); 2) культурне розмаїття (це аспект акцентує на «іншості» тієї чи іншої групи, яка проявляється у дотриманні власних норм, традицій і культурних особливостей, а тому мультикультуралізм в цьому сенсі визнає різнобарв'я культур у суспільстві); 3) толерантність і повага (тут складовою є неясне та неоднозначне бачення того, як суспільство повинно функціонувати з урахуванням своїх меншин, а тому мультикультуралізм включає в себе ідею толерантності і поваги до різних культурних груп); 4) державна політика й інклюзія (тут мова йде про державну політику, спрямовану на різні типи меншин і сприяння їхнім можливостям та інклюзії в суспільство, а тому мультикультуралізм може включати в себе заходи і програми, які підтримують різноманітні групи); 5) політика опору гегемонії (за цією логікою мультикультуралізм розглядають як політику опору різним формам культурної гегемонії титульної більшості, які можуть включати заклик до публічного визнання групових ідентичностей та боротьбу з дискримінацією); 6) інтерпретація як культурного націоналізму (коли під мультикультуралізмом вбачають його як вираз культурного націоналізму, де кожна культурна група прагне зберегти свою унікальність); 7) соціальна філософія і державна політика (тут мультикультуралізм спрямований на підтримку різних

культурних груп та забезпечення їхньої участі у всіх аспектах суспільного життя) [2]. З цього слідує, що мультикультуралізм в цілому – це поняття, яке може бути розглянуте з різних точок зору і яке відображає різноманіття сучасного суспільства та підходів до соціокультурного розмаїття. Це розмаїття визначається і в теорії, і в практиці, і визначає подальші обговорення й дослідження цього важливого явища з погляду різних ракурсів [31].

Водночас різниця у розумінні і застосуванні мультикультуралізму виявляється на двох рівнях – в теоретичних концепціях та практичних реаліях [7]. Означена різниця спричиняє широкий спектр дебатів і обговорень, що впливають на сучасну політичну і соціальну сфери. Зокрема, у політичній практиці мультикультуралізм часто сприймається через призму імміграційної політики, особливо після Другої світової війни і в сучасний період. Саме тому однією із центральних дискусій є співвідношення асиміляції й інтеграції іммігрантів, а також визначення оптимальних стратегій для досягнення бажаних результатів. Питання коригування державної політики і законодавства відтак стають ключовими у цьому контексті. Саме таке розуміння мультикультуралізму переважає в політичному дискурсі на всій планеті і продовжує бути предметом публічних обговорень [3]. На противагу, у теорії, науковому середовищі й академічних дослідженнях мультикультуралізм має значно ширший спектр застосування, ніж у політичних дебатах та реаліях. Річ у тому, що тут мультикультуралізм вивчається в контексті політичної теорії, яка включає більше аспектів, ніж лише імміграцію. Ця галузь досліджень враховує також інші аспекти, такі як права корінних народів та їхні претензії на політичну автономію чи репарації. Отже, мультикультуралізм визначається і розглядається по-різному в залежності від контексту – чи то практичного, зокрема в політиці та суспільстві, чи то теоретичного, де він аналізується і відтворюється у контексті більш широких інтелектуальних рефлексій. Така мінливість розуміння мультикультуралізму звісно спонукають до подальших досліджень й обговорень цього важливого явища.

Загалом, коли ми спостерігаємо за мультикультуралізмом як в теорії, так і на практиці, він розкриває складні аспекти та виклики для ліберальних демократій. Зокрема, концепція мультикультуралізму розкриває напруженість, котра існує в політичній філософії та суспільних практиках, така як конфлікт між культурною гомогенністю і гетерогенністю, взаємодія державних і приватних секторів, відносини між місцевими та центральними органами влади, а також конфронтація на рівні індивідуальних і колективних інтересів та відмінностей між сферами приватного і публічного життя. Враховуючи все це, мультикультурні адап-

тації до ліберально-демократичного управління насправді є спробами розв'язати складні завдання, які впливають з абстрактних принципів й історичних контекстів різних груп і проблем, що базуються на їхньому культурному розмаїтті. Відтак всі проблеми, пов'язані з мультикультуралізмом, у теорії та на практиці різняться залежно від політичних інститутів, національної історії, інтелектуальних традицій та форм культурного і соціального розмаїття в кожному конкретному випадку [5; 6; 7; 28]. Іншими словами, навіть той факт, що теорія і практика мультикультуралізму взаємодіють між собою, не означає, що мультикультуралізм є статичним явищем. Навпаки, це динамічний процес, який зазнає змін та продовжує еволюціонувати, враховуючи різні переконання та дії суб'єктів політики і соціального життя [3]. З іншого боку, слід відзначити, що ця проблематика особливо актуальна передусім для сучасних інтерпретацій лібералізму, а не класичних. Тут ознакою мультикультуралізму є поєднання свободи та відповідальності, а також розуміння наслідків дій учасників чи акторів політики. Тому розгляд цього питання в контексті сучасних демократичних процесів надзвичайно важливий для дискусій і розвитку суспільства.

На основі різноманітності підходів до розуміння мультикультуралізму вчені пропонують розглядати цю концепцію з кількох аспектів і позицій, розширюючи її розуміння. Зокрема, вартує відзначити декілька ключових способів тлумачення мультикультуралізму, серед яких на основі: 1) описового аспекту (в цьому сенсі мультикультуралізм полягає у характеристиці суспільства з численними різноманітними етнічними, релігійними, мовними та культурними соціальними групами, а відтак це опис того, як суспільство виглядає фактично); 2) регулятивного аспекту (на цьому рівні розглядається набір політичних принципів, на яких ґрунтується взаємодія різних соціальних груп зі суспільством, а тому мультикультуралізм тут визначає норми та правила, які спрямовані на регулювання відносин з-поміж культурними групами); 3) політичного аспекту (тут мультикультуралізм розглядається як система політичних заходів та дій, які спрямовані на забезпечення розмаїтості культур у суспільстві і можуть включати в себе закони, програми та політику, спрямовану на захист прав меншин і сприяння їхній інтеграції). Одночасно з цим, Б. Парех вказує на важливість розрізнення культурно різноманітної реальності від самого поняття мультикультурного суспільства [14; 15]. Згідно із його ідеєю, мультикультурну реальність можна вважати такою лише в тому випадку, якщо суспільство визнає соціокультурне розмаїття як цінність і підтримує його як політичну чи державну доктрину. Відповідно, вчений відрізняє дві окремі концепції – «мультикультурне суспільство» і «мультикультуралістське

суспільство». Перше відображає суспільство з численними різnorodними культурними спільнотами, а натомість друге вказує на позитивне ставлення до політики розмаїття цінностей [14; 15]. Хоч ми вважаємо, що це питання є складнішим і може мати набагато більше інтерпретацій, а тому й подальший аналіз в цьому напрямі важливий для розвитку сучасного суспільства.

Схожу точку зору підтримує і Дж. Рекс, який встановлює відмінність поміж поняттями «мультикультурність» і «мультикультуралізм», розглядаючи перше як демографічну змінну, а друге – як ідеологічну та нормативну складову [18; 19]. Однак важливо врахувати, що, не дивлячись на аналітичну відмінність цих двох понять, вони взаємодоповнюють одне одного на емпіричному рівні. Це має важливі наслідки як для державної, так і для приватної сфери [31], а саме тому й дозволяє розглядати мультикультуралізм як «розсіяну концепцію» [16]. З усього цього випливає, що в найзагальнішому сенсі мультикультуралізм можна розглядати як нормативну критику інституційних механізмів публічної сфери, які сприймаються як порушення або обмеження прав соціальних груп та культурних меншин. Це робить мультикультуралізм функціонально спорідненим із різними суспільно-політичними рухами, включаючи робітничі, націоналістичні, а також більш сучасні рухи, які прагнуть визнання та захисту прав і інтересів різних соціокультурних груп [18; 31].

Відповідно, важливо зауважити, що просто наявність у державі численних ізольованих культурних груп ще зовсім не робить цю державу мультикультурним суспільством. Замість цього, відповідніше було б називати країну гетерогенною [27]. Ось чому мультикультуралізм можна розглядати як абстрактну протилежність соціокультурній гомогенності, яка може відбуватися на теоретичному рівні [3]. Однак на практиці визначення мультикультуралізму вкрай різняться і складають проблему в розумінні цього терміна. Вивчення мультикультуралізму включає різні наукові дисципліни, такі як соціальні науки, право, історія, антропологія, філософія, політологія, державне управління, а також політичний дискурс [3]. Це приводить до того, що термін «мультикультуралізм» набуває різні значення, застосовується в різних контекстах і може використовуватися для різних цілей. Отже, в сучасному світі важко визначити, чи ми маємо справу із мультикультуралізмом у кожному конкретному випадку, чи це є варіацією мультикультурного підходу, чи чимось іншим, що зовнішньо нагадує мультикультуралізм [27]. Змішана природа цього терміна і його різноманітність визначень та застосувань зробили його предметом постійної дискусії і суперечок у науковому та політичному світі.

Отже, ми повинні уникати спрощеного розуміння мультикультуралізму як лише списку

основних ознак, які можна застосовувати без врахування історичного контексту. Важливо врахувати, що поняття «мультикультуралізм» може мати різні інтерпретації в залежності від конкретних суспільно-політичних умов. Як відзначає В. Кимлічка, у більшості випадків зрозуміло, що мультикультуралізм передбачає створення умов для гармонійного співіснування різних культурних груп у суспільстві [6]. Ця концепція звичайно спрямована на досягнення безконфліктності і взаємодії між різними культурами в економічно успішній, соціально розвиненій та політично стабільній ліберальній державі. Така держава покликана будувати свою основу на добровільній та повноцінній суспільно-політичній інтеграції всіх культурних груп [27]. Відповідно, зрозуміло, що мультикультуралізм впливає на фундаментальні принципи політики в кожній державі, включаючи конституційну структуру, національну ідентичність, імміграційну політику, основні права, а також форми особливого політичного представництва або самоврядування. Проте така участь у дебатах з суспільно-політичними дилемами вимагає глибокого розуміння контексту і врахування різних аспектів інтеграції культур у конкретному суспільстві [3].

Внаслідок всіх означених аспектів використання терміна «мультикультуралізм» у різних теоретичних і практичних дискурсах, а також стосовно різних соціальних суб'єктів, безперечно спостерігається широкомасштабна «зміна семантики і кодів, в котрих суспільство описує саме себе» [17, с. 2]. Тому важливо відзначити, що мультикультуралізм фактично не визначає конкретної моделі чи стратегії розвитку сучасних багатокомпонентних суспільств, коли мова йде про культурні аспекти [2]. Різні дослідники та суспільствознавці розглядають його з різних точок зору, а це веде до розмаїття інтерпретацій. Загальною ознакою ж мультикультуралізму є уявлення суспільства як «мозаїки», де кілька окремих культурних меншин і їхні унікальні культури існують поруч з унікальною титульною більшістю в суспільстві. При цьому, держава гарантує рівність, повагу і, в багатьох випадках, толерантність на підставі фінансування культурних організацій і заходів. Ця модель може несвідомо сприяти виникненню певних ієрархічних і сепаратистських настанов та практик, які можуть бути причиною критики мультикультуралізму, іменуючи його «новим расизмом», «диференціальним расизмом», «етнічним абсолютизмом» і «расизмом без рас» [32; 33]. Але зауважимо, що доволі багато теоретиків підкреслюють, що мультикультуралізм краще розглядати як концепцію, пов'язану з взаємозалежністю та представницькою і ліберальною демократією серед різних людей та груп, які мають різні відмінності, а не як концепцію, яка ґрунтується на ексклюзивності та спирається на помилкові уявлення про культурну ідентичність [2].

Разом із цим, слід зауважити, що мультикультуралізм – це одна із можливих стратегій реагування держави чи суспільства на наявність іммігрантських меншин різних типів, але варто розглянути й інші можливі заходи, які можуть бути вжиті у таких ситуаціях [18]. Серед них: 1) повне виключення меншин з публічної сфери, включаючи відмову у громадянстві, і навіть їхнє висилання до країн походження (прикладом такої політики може бути система апартеїду, котра існувала в ПАР); 2) часткове невизнання меншин як культурно відмінних, однак водночас надання громадянства тим із них, хто народився або ж натуралізувався на території країн їхнього перебування (цей підхід можна спостерігати, для прикладу, у Франції та США); 3) трактування іммігрантів і їхніх дітей загалом як тимчасових мешканців країни, які з часом повернуться на батьківщину і, отже, як таких, що не мають права на громадянство у країні перебування. Повертаючись ж до мультикультуралізму, варто відзначити, що він теж може набувати різних форм: а) визнання груп меншин і їхніх культур частиною чинної інституційної структури суспільного устрою, але при цьому залишаючи під контролем та санкціями держави їхнє перебування і національну культуру; б) перегляд структури національної культури із метою створення більш складної, диверсифікованої і гібридної культури, а також надання автономії для кожної з основних культур серед груп меншин, захищаючи при цьому права окремих індивідів [31]. Отже, існують різні підходи і стратегії взаємодії з іммігрантськими меншинами, а мультикультуралізм є лише однією з них.

Зауважимо, що деякі дослідники, такі як Т. Модуд [11–13] й Дж. Беррі [34], ставляться до феномена і політики мультикультуралізму більш докладно і навіть деталізовано. Вони наголошують на існуючій плутанині і нерозумінні щодо суті та доцільності мультикультуралізму в сучасній теорії і практиці. Ця нерозбірливість часто виникає через критичне і скептичне ставлення до мульти-

культуралізму та його визначення. Існує ще одна важлива причина цієї нерозбірливості – часте та невірне порівняння мультикультуралізму й інтеграції. Дійсно, мультикультуралізм й інтеграцію необрунтовано протиставляють одне одному, але вони можуть мати різні варіанти взаємозв'язку. Щоби розкрити цю тему більш докладно, науковці розглядають також інші форми інтеграції, такі як асиміляція, космополітизм та індивідуалістична інтеграція (див. табл. 1). Це дуже важливо, оскільки дискурси про інтеграцію і мультикультуралізм відіграють ключову роль у концептуалізації постімміграційних відмінностей. Відтак такий підхід дозволяє розуміти важливість різниці між інтеграційними процесами для різних груп меншин й іммігрантів – як в теорії, так і на практиці [9; 35].

У цьому контексті місце мультикультуралізму доволі специфічне. Зокрема, мультикультуралізм, на відміну від індивідуалістичної інтеграції/інтеграціонізму, визнає соціальну реальність груп у суспільстві, а не лише окремих осіб і організацій [10, с. 93–97]. Основним принципом мультикультуралізму стає визнання групової належності як ключової складової ідентичності людей у суспільстві [1]. Це означає, що культурні меншини і їхні цінності інтегруються у загальну культурну тканину, зберігаючи свою унікальну ідентичність. Космополітизм навпаки акцентує увагу на суттєвих відмінностях поміж групами, а не на їхній ідентичності. Тут індивіди сприймають світ як глобальний, де національна культура не має переваги [36, с. 751]. Однак цей підхід не обов'язково підтримує індивідуальний розвиток кожної культурної групи, а спрямований на визнання розмаїття. Щодо асиміляціонізму, то він вимагає від членів меншини відповідності домінуючим нормам суспільства, інколи призводячи до відмови від власної культури на користь культури країни перебування [37]. Асиміляція метафорично порівнюється з «плавильним котлом», де різні елементи об'єднуються в єдиний стандарт. Отже, розуміння цих концепцій може допомогти визначити, як сус-

Таблиця 1

Різновиди інтеграції та управління соціокультурним розмаїттям й місце мультикультуралізму

Різновиди інтеграції й управління розмаїттям	Базові характеристики різновидів
Мультикультуралізм	Повномірне визнання соціокультурного розмаїття та підтримка культурних меншин на індивідуальному і груповому рівні та їхня паралелізація з статусом титульної більшості
Космополітизм	Сприйняття світу як глобального, без обмежень національної культури, але внаслідок визнання соціокультурного розмаїття головню на індивідуальному рівні
Інтеграціонізм	Підкреслення прав та індивідуальних свобод іммігрантів, незалежно від їхньої культурної приналежності, але з врахування примату культурних традицій і параметрів громадянства титульної більшості
Асиміляціонізм	Пристосування іммігрантів до культури титульної більшості, в тому числі внаслідок втрати власної культурної ідентичності перших

пільні групи взаємодіють та розвиваються у культурному та соціальному контексті, й відтак увиразнити мультикультуралізм на їхньому тлі.

Висновки і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. На підставі проведеного дослідження важливо визначити ознаки мультикультуралізму та представити його як складну і багатогранну концепцію. Адже мультикультуралізм може бути розглянутий як двосторонній та інклюзивний за своєю сутністю. Він не обмежується однією конкретною інтерпретацією, а радше складається з кількох мультиплікативних різновидів. У рамках мультикультуралізму формуються різні групи, що походять з постімміграційних меншин. А це доводить різноманітність підходів та різнобарв'я групових ідентичностей, які інкорпорується в сучасне суспільство. Сама ж концепція мультикультуралізму може бути сприйнята як певний результат, але успіх чи невдача цього підходу завжди залежать від різних чинників. Відповідно, дуже важливо враховувати, що мультикультуралізм не надає вичерпної соціологічної чи політичної моделі для всіх суспільно-політичних ситуацій. Адже суспільство об'єднує як індивідів,

чий ідентичності базуються на груповому членстві, так і тих, хто визнає індивідуальну ідентичність.

Разом із цим, одним з наслідків мультикультуралізму як підходу до інтеграції постіммігрантських груп та меншин є перетворення таких важливих аспектів, як національна ідентичність і громадянство. Також важливо підсумувати те, що сам мультикультуралізм як концепція сприяння інтеграції має «полісемічний» характер і його тлумачення може бути та є досить різноманітним. Тому не завжди можна на себе взяти відповідальність за цю різноманітність інтерпретацій та використання терміна «мультикультуралізм». Відтак можна сказати, що ідея мультикультуралізму має мінливу чи навіть «хамелеонську» природу та структуру, яка, з одного боку, дозволяє одночасно приймати і відхиляти її в різних ситуаціях та при обговоренні, а з іншого – ускладнює дослідження та систематизацію мультикультуралізму як політичного адаптаційного засобу держав і/або домінуючих груп для взаємодії з культурами меншин та постіммігрантськими групами. Все це безумовно генерує складну та різноманітну сферу сутності, політики і критики мультикультуралізму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Barry B. *Culture and Equality: An Egalitarian Critique of Multiculturalism*. Cambridge : Harvard University Press, 2001. 399 p.
2. Vertovec S. Multiculturalism, culturalism and public incorporation. *Ethnic and Racial Studies*. 1996. Vol. 19. № 1. Pp. 49–69.
3. Ashcroft R., Bevir M. *What is Postwar Multiculturalism in Theory and Practice? Multiculturalism in the British Commonwealth since 1945: Comparative perspectives on theory and practice*. California : University of California Press, 2019. P. 1–24.
4. Joppke C. *The Retreat of Multiculturalism in the Liberal State: Theory and Policy*. *British Journal of Sociology*. 2004. Vol. 55. № 2. P. 237–257.
5. Kymlicka W. *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford : Oxford University Press, 1995. 290 p.
6. Kymlicka W. *Multicultural Odysseys: Navigating the New International Politics of Diversity*. Oxford : Oxford University Press, 2007. 384 p.
7. Kymlicka W. *The Essentialist Critique of Multiculturalism: Theories, Policies, Ethos*. / Uberoi V., Modood T. *Multiculturalism Rethought: Interpretations, Dilemmas, New Directions*. Edinburgh : Edinburgh University Press, 2015. P. 209–249.
8. Laden A., Owen D. *Multiculturalism and Political Theory*. Cambridge : Cambridge University Press, 2007. 432 p.
9. Modood T. *Anti-essentialism, multiculturalism and the recognition of religious minorities*. *Journal of Political Philosophy*. 1998. Vol. 6. № 4. P. 378–399.
10. Modood T. *Multiculturalism: A civic idea*. Cambridge : Polity, 2007. 193 p.
11. Modood T. *Multiculturalism and Integration: Struggling with Confusions*. / Mahamdallie H. *Defending Multiculturalism*. London : Bookmarks Publications, 2011. P. 61–76.
12. Modood T. *Multiculturalism, Ethnicity and Integration: Some Contemporary Challenges*. / Modood T., Salt J. *Global Migration, Ethnicity and Britishness*. Springer, 2011. P. 40–62.
13. Modood T. *The Strange Non-Death of Multiculturalism*. Max Weber Lecture. 2013. № 2013/03.
14. Parekh B. *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*. Basingstoke : Macmillan, 2000. 379 p.
15. Parekh B. *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*. 2nd. ed. London : Macmillan. 2005. 432 p.
16. Radtke F.-O. *Multiculturalism: sociological aspects* / Smelser N., Baltés P. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. Vol. 15. Oxford : Elsevier Science Ltd., 2001. P. 10184–10189.

17. Radtke F.-O. Multiculturalism: a fitting ideology for the postmodern nineties? Paper presented for the German Association for American Studies Regional Conference. Munich, 1992.
18. Rex J. Le multiculturalisme et l'intégration politique dans les villes européennes. *Cahiers Internationaux de Sociologie*. 1998. Vol. 105. P. 261–280.
19. Rex J. The concept of a multicultural society / Guibernau M., Rex J. *The Ethnicity Reader. Nationalism, Multiculturalism and Migration*. Cambridge + Malden : Polity + Blackwell, 1997. P. 205–220.
20. Taylor C. *Multiculturalism and the Politics of Recognition*. Princeton : Princeton University Press, 1992. 112 p.
21. Fernandez C. *The Challenge of Multiculturalism: Political Philosophy and the Question of Diversity* / Taras R. *Challenging Multiculturalism: European Models of Diversity*. Edinburgh University Press, 2012. P. 52–74.
22. Glazer N. *We Are All Multiculturalists Now*. Cambridge : Harvard University Press, 1997. 179 p.
23. Taylor C. *Multiculturalism and the politics of recognition* / Guttman A. *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*. Princeton : Princeton University Press, 1994. P. 25–73.
24. Young I. *Justice and the Politics of Difference*. Princeton : Princeton University Press, 1990. 286 p.
25. Tully J. *The illiberal liberal: Brian Barry's Polemical Attack on Multiculturalism* / Kelly P. *Multiculturalism Reconsidered: Culture and Equality and Its Critics*. Cambridge : Polity Press, 2002. 256 p.
26. Sandel M. *Liberalism and the Limits of Justice*. Cambridge : Cambridge University Press, 1998. 231 p.
27. Kucheryavaya E., Witkowska M., Kalinovskaya V., Seleznev P., Zubanova S., Fedyakin A. *The Multiculturalism Policy in Europe. Modelling the New Europe*. 2016. Vol. 32. P. 58–71.
28. Kymlicka W. *Liberalism, Community, and Culture*. Oxford : Oxford University Press, 1989. 280 p.
29. *The language of Canadian Politics: A Guide to Important Terms and Concepts*. Wilfrid Laurier University Press, 2001.
30. Cashmore E. *Dictionary of race and Ethnic Relations*. Psychology Press, 1996.
31. Tiryakian E. *Assessing Multiculturalism Theoretically: E Pluribus Unum, Sic et Non*. *International Journal on Multicultural Societies*. 2003. Vol. 5. № 1. P. 20–39.
32. Balibar E. *Is there a «neo-racism»? / Balibar E., Wallerstein I. Race, Nation, Class: Ambiguous Identities*. London : Verso, 1991. P. 17–28.
33. Taguieff P.-A. *The new cultural racism in France*. *Telos*. 1990. Vol. 83. P. 109–122.
34. Berry J. *Immigration, acculturation, and adaptation*. *Applied Psychology: An International Review*. 1997. Vol. 46. № 1. P. 5–34.
35. Meer N., Modood T. *Refutations of racism in the Muslim question*. *Patterns of Prejudice*. 2009. Vol. 43. № 3–4. P. 335–354.
36. Waldron J. *Minority cultures and the cosmopolitan alternative*. *University of Michigan Journal of Law Reform*. 1991. Vol. 25. № 3–4.
37. Rumbaut R. *Assimilation and its discontents: Between rhetoric and reality*. *International Migration Review*. 1997. Vol. 31. № 4. P. 923–960.